

NORRA HÄRENE KYRKOGÅRD

Kulturhistorisk karaktärisering och värdering
Vård- och underhållsplan
2013

Sävare pastorat
Skara stift

Beställare

Sävare pastorat

Rapport

Anna Lokrantz, bebyggelseantikvarie

Datum 2013-06-19

Arb.nr 12038

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1	Inledning	5
2	Nulägesbeskrivning	6
3	Föreslagna åtgärder och uppskattade kostnader	9
4	Genomförda åtgärder	10
5	Begravningsskicket i Sverige	11
6	Norra Härene kyrkogård	15
7	Omgärdningar, grindar	26
8	Gravvårdar, beskrivning och foton	27
9	Skötselråd	62
10	Lagar	65
11	Gravkarta	68

1. INLEDNING

Norra Härene kyrka och kyrkogård har fastighetsbeteckning Härene kyrka 1:1 och ingår i Sävare pastorat.

Den här planen omfattar både en bedömning av enskilda gravvårdars kulturhistoriska värde och skadebeskrivningar med åtgärdsförslag. Syftet med planen är att vara ett arbetsredskap för församlingen när det gäller skötsel och underhåll. Den fungerar även som underlag för tilldelning av kyrkoantikvarisk ersättning.

ARBETSMETOD

- Arkivsökning för att klargöra kyrkogårdens historia och tidigare utförda åtgärder som inte går att se vid inventeringen.
- Inventering. Gravvårdar med ett mer framträdande kulturhistoriskt värde har markerats med 1 eller 2 enligt det system som Västergötlands museum framtagit.
- Fotografering, beskrivning samt skadedokumentation av de gravvårdar som markerats med 1 respektive 2.
- Sammanställning av plan enligt den modell som Ateljé Arkitekten utarbetat.

PLANENS ANVÄNDANDE

I kapitlet *Föreslagna åtgärder och uppskattade kostnader* finns instruktioner om vilka åtgärder som skall utföras olika år. Obeservera att för de flesta åtgärder krävs tillstånd från Länsstyrelsen, samt upprättande av ett separat åtgärdsprogram. Ofta fordras också att speciell kompetens anlitas, t ex konservator.

På CD-skivan som bifogas planen finns även foton som tagits under inventeringen. Bilderna får användas av församlingen, under förutsättning att källan anges, för icke kommersiellt bruk.

Planen bör ses över i sin helhet vart femte år.

Gravvård 1009. Skador på stenram, gjutjärnsstaket och kors.

Gravvård 1014. Delar av staketet har lossnat, rostsprängning mm.

I det här kapitlet ges en sammanfattning av kyrkogården vad gäller skick på omgärdningar och gravvårdar vid inventeringstillfället.

Norra Härene kyrkogård har medeltida ursprung. Ett tiotal liljestenar och stavkorshällar på kyrkogården vittnar om dess gamla anor. Kyrkogården har ett relativt stort antal bevarade gravvårdar från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Ett sammanhängande område med grusgravar finns norr om kyrkan.

SPRICKOR, GJUTJÄRNSSTAKET

Samtliga föreslagna åtgärder under denna rubrik skall utföras av stenkonservator, och föregås att ett åtgärdsprogram.

På kyrkogården finns två gravanläggningar som omgärdas av gjutjärnsstaket, det är 1009 och 1014.

1009 är daterad 1879 och utgörs av ett kalkstenskors, omgärdat av ett gjutjärnsstaket med dekor i form av meanderbårder och med stolpar krönta av kors. Två av gjutjärnskorsen saknas på staketet. I ena hörnet har stensockeln rostsprängts.

Kalkstenskorset har vissa sprickor på baksidan, den mest framträdande sitter på ena korsarmen.

Förslag: Lagning av sockel och livsten, rengöring. Rostskydd, målning av staket, eventuellt komplettering med gjutjärnskors där detta saknas.

1014 är en stor gravanläggning från 1865, rest över BC Hichen. Den är utformad som en marmorkolonn, omgiven av ett rikt utsirat gjutjärnsstaket. En del av staketet mot norr har lossnat från sin infästning i stenen, och tills vidare ställts upp mot muren. Rostsprängda delar av stenramen förekommer i anslutning till staketstolparna. Staketet har också visst rostgenomslag och påväxt.

Förslag: Lagning av sockel och staket. Rostskydd, målning av staket, rengöring av gravvård.

Gravvård 1008 är rest över kyrkoherde Anders Linderoth, och daterad 1881. Den har en genomgående spricka i sockeln.

Förslag: Lagning och rengöring av gravsten.

JÄRN- OCH SMIDESDETALJER

Kyrkogårdens smidesgrindar är i gott skick, men behöver underhållas med jämna mellanrum. På kyrkogården finns också två gravvårdar som omges av stenpållare med järnkättingar, samt de två tidigare nämnda gjutjärnsstaketen.

Järnkonstruktioner påverkas av utomhusklimatet, och metallen bryts långsamt ned. Det finns inga engångsåtgärder som fungerar för all framtid. Därför är det viktigt att varje åtgärd följs upp av fortsatt tillsyn och underhåll. I kapitel 3 har en kostnadsuppskattning gjorts, men arbetet kan också utföras av egen personal.

Förslag: Grindar, staket och kättingar borstas rena från all ytrost. Målning görs med Wibo rostskyddsfärg i ”karbon black” eller motsvarande som inte grånar. Smidesdetaljerna på kyrkogården målas ungefär vart 10:e år. Även för gjutjärnsstaketen föreslås ett intervall för målning, ungefär vart 15:e år.

GRAVHÄLLAR I MARKEN

Norra Härene kyrkogård har ett trettiotal hällar som

Gravvård 1008, genomgående spricka i sockeln.

Exempel på gravhällar i kalksten från slutet av 1800-talet (nr 1021).

ligger i gräset, både stora kalkstenshällar och små liggare i granit. De är daterade ungefär mellan 1880 och 1925.

Förslag: Hällarna hålls rena från löv, grenar, mossa, snö och regnvatten. Försiktighet iakttas vid gräsklippning.

RENGÖRING

Några av de äldre gravvårdarna har påväxt av alger, lavar och mossor. Detta gör i vissa fall att inskriptionerna är svåra att tyda. Att kunna läsa gravstenens text är för besökare den lättast avläsbara förmedlingen av information, och är därför viktig. Rengöring av gravvårdar i kalksten har också ett annat syfte, då det är en spröd stensort som riskerar att skadas av biologisk påväxt.

Förslag: Rengöring av vissa gravvårdar, noterade i inventeringsblanketterna. Då gravvårdarna är rengjorda, är det lättare att se på vilka stenar som inskriptionen behöver fyllas i. Linoljefärg eller lackfärg kan användas. Arbetet utförs av konservator eller kyrkogårdspersonal med tidigare erfarenhet av liknande arbete. Arbetstiden för ifyllnad av text varierar, men brukar ligga mellan en och tre dagar/sten. Om man på sikt kan få in rutinen att rengöra gravvårdarna varje höst, förenklas arbetet betydligt. Se kap ”Skötselråd” för tips när det gäller rengöring från påväxt.

3. FÖRESLAGNA ÅTGÄRDER OCH UPPSKATTADE KOSTNADER

Nr	Objekt	Åtgärd	År 2013	År 2014	År 2015	År 2016	År 2017	År 2018	Hänvisning
1	Grindar (3 st) samt järnkättingar runt gravvård 1018 och 2003	Rostskyddsbehandling, målning						45 000 kr	Nulägesbeskrivning, 7.3, 7.4, 7.5, 8.25, 8.43
2	Gravvård 1008, 1009 och 1014	Åtgärdsprogram	15 000 kr						Nulägesbeskrivning, INR 2, 8.1, 8.19, 8.20
3	Gravvård 1008	Lagning, rengöring		10 000 kr*					Nulägesbeskrivning, 8.19
4	Gravvård 1009	Lagning sockel och sten, målning staket mm		30 000 kr*					Nulägesbeskrivning, 8.20
5	Gravvård 1014	Lagning sockel och staket, målning staket mm		40 000 kr*					Nulägesbeskrivning, 8.21
6	Gravstenar i kalksten, liggande på marken	Kontinuerlig tillsyn, borttagning av mossa mm	X	X	X	X	X	X	Nulägesbeskrivning
7	Gravvårdar	Rengöring	X	X	X	X	X	X	8.15, 8.16, 8.23, 8.27, 8.30, 8.31, 8.38, 8.39, 8.40, 8.41, 8.42, 8.44, 8.46, 8.47, 8.49, 8.50, 8.51, 8.52, 8.53, 8.54, 8.55, 8.56, 8.57, 8.60, 8.61, 8.64, 8.65, 8.66, 8.67, 8.73, 8.75, 8.77
	Summa		15 000 kr	80 000 kr				45 000 kr	
	Angivna kostnader är grova uppskattningar inkl moms i 2013 års prisläge, grundat på tillståndet vid inventeringstillfället.	**X**: Avser eget eller kontrakterat arbete. *: Priset är en grov uppskattning och kan justeras efter att åtgärdsprogram tagits fram, t ex kan det finnas vissa samordningsvinster.							

4. GENOMFÖRDA ÅTGÄRDER

Nr	Åtgärd	Utförd av	Datum	Kommentar

5. BEGRAVNINGSSKICKET I SVERIGE

KYRKOGÅRDAR

Under tidig medeltid anlades Sveriges första kristna begravningsplatser. De medeltida kyrkorna byggdes ofta med en tillhörande liten kyrkogård som delades in efter byarna i socknen. Denna tradition har överlevt till modern tid i form av familjegravar. De första kyrkorna var ibland befästa och sedan behovet försvann har traditionen levt kvar i en liknande form, nämligen kyrkogårdsmuren och entrén. På äldre kyrkogårdar fanns vanligen flera entréer.

På kyrkogårdarna har genom tiderna olika slags byggnader förekommit. Klockstaplar placerades så högt som möjligt bredvid kyrkan för att ljudet skulle nå ut i bygden. Under medeltiden och tiden därefter uppfördes ofta en så kallad tiondelada, för förvaring av böndernas tionden, som betalades i form av spannmål. Sockenmagasin började, efter påbud av staten, byggas i mitten av 1700-talet och skulle lagra spannmål för dåliga tider. Byggnaderna var inte speciellt påkostade och uppfördes i lokala byggnadsmaterial såsom tegel eller, i de skogrika trakterna i Sverige, av timmer. Kyrkogården fungerade under lång tid inte bara som begravningsplats, utan även som samlingsplats för handel.

Den medeltida kyrkogården var gräsbevuxen och utan planteringar. Ibland fanns en trädkrans runt begravningsplatsen, men oftast återfanns träden utanför kyrkogårdsmuren. Det var genom de medeltida klostren som trädgårdskonsten i Sverige utvecklades. Klostren introducerade växter, exempelvis buxbom, och påverkade genom sina trädgårdar sannolikt de omkringliggande kyrkogårdarna. Efter reformationen kom influenserna från de lokala herrgårdarnas planteringar. I dessa parker började under 1600-talet alléer av inhemska träd att planteras, och under senbarocken introducerades den idag i parker och på kyrkogårdar så vanliga parklinden. Bok, idegran, liguster och måbär dök upp på kyrkogårdarna på liknande sätt. Mot slutet av 1600-talet började trädplanteringar på kyrkogårdarna förekomma i form av lindar på jämnt avstånd runt hela kyrkogården.

Under 1600-talet, då kyrkorummet och gravkoret var de förnämsta gravplatserna, blev kyrkogården mer försummad. Dessutom ingick det, fram till år 1819, i klockarens löneförmåner att få gräsbete för kreatur. År 1554 sände Gustav Vasa ut ett förmaningsbrev i Sverige. Däri stadgades att gravplatserna inte fick förorenas av djur och att gravarna skulle hållas och bevaras på ett kristligt sätt. Brevet fick ingen större genomslagskraft, troligen delvis på grund av att klockarprivilegierna fortfarande levde kvar. Från den stora stadsbranden i Skara år 1719 berättas om hur en kvinna som upptäckte branden larmade gudstjänstbesökarna genom att bulta på domkyrkodörren med ett människoben som låg på kyrkogården.

Kungligheter och högadel begravdes i många fall inne i kyrkobyggnaderna. Under senmedeltiden fick dessutom övrig adel samt kyrkans välgörare möjlighet till gravplats i kyrkorna. Övriga församlingsbor begravdes i området kring kyrkan. Efter 1783 resulterade upplysningens idéer i en kunglig förordning som förbjöd fortsatt försäljning av gravar inne i kyrkorna. Hygienaspekter hade blivit viktigare och kyrkornas ohygieniska miljö skulle förändras. På 1790-talet skedde en stor befolkningsökning vilket ställde större krav på begravningsplatser än tidigare. För att undvika alltför ohälsosamma miljöer i stadens centrum, blev det allt vanligare att anlägga nya kyrkogårdar utanför staden. Under 1800-talet fick kyrkogårdskon-

sten ett genombrott. Gustav IV Adolf genomdrev en författning år 1805 som krävde ritningar för uppförandet av nya kyrkogårdar med rekommendation om trädplantering, inhägnad och striktare planer. År 1815 beslöt den svenska riksdagen om förbud mot begravningar inne i kyrkan, samt att nya kyrkogårdar skulle anläggas utanför stadsgränserna och därmed ersätta kyrkogårdarna inne i städer och byar. Därefter utvecklades kyrkogårdarna till arkitektoniska enheter med gångar, plansystem och kvartersindelning efter symmetriska mönster med influenser från Frankrike. Gravkonsten utvecklades och tog sig uttryck i olika konststilar, stenhuggartraditioner samt järnindustrins gjutna järnkors, kedjor och staket. Nya kyrkogårdar anlades i regel med alléer och regelbundna gravkvarter. Trädbeståndet skulle ge begravningsplatsen parkkaraktär, men även rena mark och luft. Flertalet kyrkogårdar försågs med bisättningskapell.

Kyrkogårdarnas mest framträdande platser, i öster och i söder, såldes ofta som familjegravar till det övre samhällsskiktet. Konsekvensen av detta blev att kyrkogårdarna delades i ett område med köpta gravar och ett med fri- eller linjegravar, dvs allmänna gravar. De senare bestod ofta av enkla gravkullar eller träkors. Spår av denna indelning kan man ibland fortfarande se på våra kyrkogårdar.

Den så kallade kyrkogårdsparken utvecklades och mot slutet av 1800-talet mjukades de stränga franska idealen upp av influenser från England. Parker och kyrkogårdar anlades och omformades med oregelbundet slingrande stråk, prunkande grönska och friare planteringar. Vid sekelskiftet 1900 utvecklades parallellt med kyrkogårdsparken också skogskyrkogården som, influerad av Tysklands parkkyrkogårdar, antog en än mer fri och oregelbunden karaktär.

1900-talets början kännetecknas av en utveckling av det sena 1800-talets kyrkogårdstyp. Det är först vid mellankrigstiden som en mer industriell tillverkning slår igenom när det gäller gravvårdar av sten. Efterkrigstiden kännetecknas av en accelererande massproduktion av gravvårdar och strängare utformningsbestämmelser som bland annat har lett till att den tidigare variationsrikedomen till stora delar försvann. Kyrkogårdar som utvidgades fick ofta regelbundna gångsystem och räta gravrader avdelade av häckar. Under senare halvan av 1900-talet har även minneslundar uppstått, där endast urnor gravsätts och inga individuella vårdar reses. Gravsättningar i minneslundar ökade starkt under 1900-talets sista årtionden.

GRAVVÅRDSKARAKTÄRER

De tidigaste kristna gravmonumenten som återfinns på svenska kyrkogårdar är så kallade tumbor av kalksten. Formen kan härledas tillbaka till medeltiden då tumbor i olika utformning började förekomma. Typen har levt kvar ända in på 1800-talet med en nedgång under den period då gravsättning inne i kyrkorna var vanligt bland högre stånd. De yngre tumborna är normalt mer sparsamt dekorerade än de äldre, endast med en lågerhuggen fris runt inskriptionsytan.

Parallellt med hällar har gravkullar och vårdar av trä och sten förekommit. Den döde fördes till graven i kista, på en bår eller på en så kallad dödsbräda. Den senare begravdes tillsammans med den avlidne. Under 1600-talet började man ställa upp dödsbrädorna på kyrkogården, ofta på den avlidnes grav. Dennes initialer ristades eller målades på brädan och efterhand innefattades hela namnet, dödsår och ibland bi-

belspråk eller annan dekoration. Gravplatsen kunde också markeras av ett enkelt träkors, men på grund av träets korta beständighet finns ytterst få trävårdar kvar.

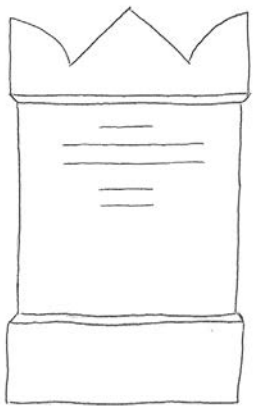
Fram till mitten av 1800-talet tillverkades stenvårdar hantverksmässigt av stenhuggare. Stenvårdarna från denna tidsperiod utgörs av stående, sparsamt dekorerade och ofta tunna gravvårdar av röd eller grå kalksten. De kan ha en bågformig avslutning uppåt, ibland krönt av spetsar. Denna gravvårdstyp var vanlig ända in mot 1870-talet.

Från 1850-talet fram till 1890-talet växte stenindustrin i Sverige och med den en stor variationsrikedom beträffande gravvårdstyper och material. Maskinell tillverkning av gravvårdar blev vanligt förekommande och kataloger över gravvårdstyper började nu ges ut. Exempel på gravvårdar från perioden är marmorkors på postament av granit eller sandsten, samt obearbetade stenar med infälld marmorplatta. Den svarta, polerade obelisken på massiv sockel och med avfasad avslutning var också en vanlig typ. Ju högre gravstenen var, desto ”finare” ansågs personen vara. Gravstenarna omgärdades ofta av en stenram, med eller utan järnstaket. Andra vanliga gravvårdar från denna tid är låga eller höga stående vårdar i granit med grovhuggna sidor och slät, blankpolerad framsida.

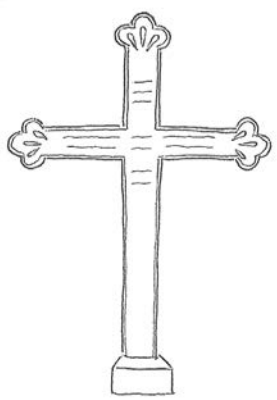
I samband med att gravkonsten på kyrkogårdarna utvecklades kom även planteringar i anslutning till gravanordningen. Buxbomshäckar runt gravplatserna var länge en vanlig företeelse på kyrkogården och gravkullarna kläddes ofta av sedum.

Under 1800-talets andra hälft blev gjutjärn ett mycket populärt material. En vanlig typ är gravvårdar i form av ett järnstaket, i varierande höjd och utformning, på en sten- eller järnram. Även trästaket har förekommit. På ena sidan av staketet hängdes en inskriptionsplatta, exempelvis föreställande en pergamentsrulle eller i enklare utformning. Gjutjärnsstaket förekom också i kombination med en stående hög sten av granit.

Andra gjutjärnsvårdar var järnkors som förekom både med enklare dekoration och med en mycket välgjord dekorativ yta. Gjutjärnsvårdarna var i allmänhet målade svarta, i vissa fall med förgylld inskription och/eller försilvrade detaljer, men även grön och grå

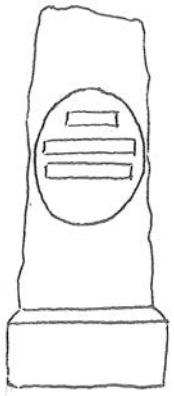
Gravvård i kalksten från första halvan av 1800-talet.

Kors i gjutjärn

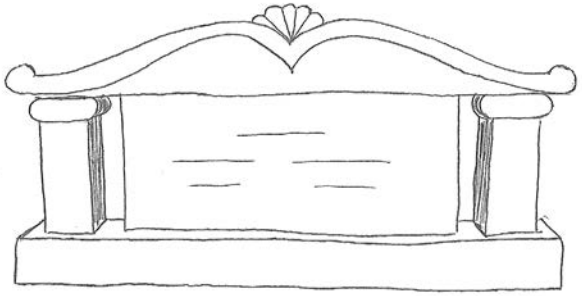

Obelisk

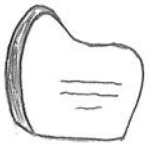

Hög gravvård med grovhuggna sidor.

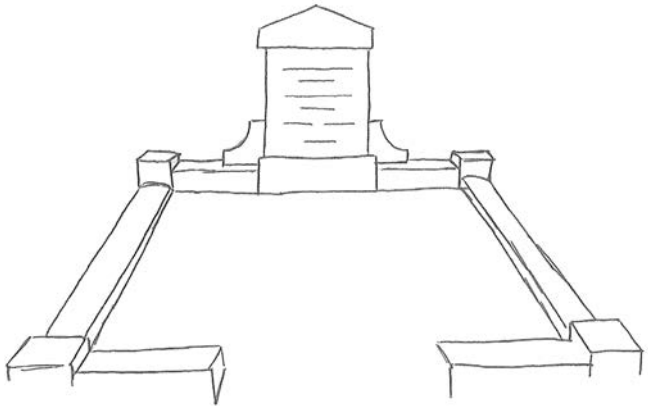
5. BEGRAVNINGSSKICKET I SVERIGE

Gravsten med texttavla mellan kolonner.

Exempel på modern gravsten

Gravvård med stenram från tidigt 1900-tal

färg förekom. Gravvårdar av trä och järn förekommer nästan inte alls efter 1920-talet.

Efter sekelskiftet 1900 var fortfarande de tidigare nämnda obeliskerna en vanlig gravvårdstyp. Vanliga var också så kallade bautastenar, dvs mycket höga gravstenar med grovhuggna sidor, jugendinspirerade vårdar med växtornamentik samt lägre kraftiga vårdar med grovt bearbetad stenram med rundad profil och markerade hörn. Dekorationer förekommer i form av stenkulor och urnor för blommor.
Under 1920-talet blev formspråket mer stramt och klassicerande, med slätare ytor samt dekorationer i form av t ex facklor och oljelampor. Exempel är granitvårdar med en texttavla mellan två kolonner, krönt av en tempelgavel, vilka förekommer i olika variationer från 1920-talet fram till idag.

Efter andra världskriget utvecklades en ny gravvårdstyp, som karaktäriseras av låga breda granitvårdar med enkla stenramar. Restriktioner från många kyrkogårdsnämnders sida med avseende på nyproducerade gravvårdars höjd och bredd resulterade i att de flesta gravstenar som uppfördes under efterkrigstiden fick en likriktad utformning. En annan orsak var stenindustrins svårigheter efter kriget som medförde att utrymmet för konstnärlig utveckling begränsades kraftigt.

1960- och 70-talsstenarna har en mer förenklad form och typografi. Gravvårdarna är oftast utförda i slätpolerad diabas alternativt röd eller grå granit och eventuellt med någon mindre dekoration, till exempel med motiv från växt- eller djurriket.

Gravvårdar från omkring 1980 och fram till idag visar på ett rikare och personligare formspråk än vårdarna under efterkrigsdecennierna. De tidigare strikta reglementen för utformningen av gravstenar mjukades upp i och med 1990 års begravningslag och har gett utrymme för en mer personlig utformning av vårdarna. Dekorationer kan ofta ha en starkt personlig anknytning, med motiv som exempelvis uttrycker den avlidnes livsåskådning eller fritidsintressen.

Malin Elmberg

SOCKNEN - EN BAKGRUND

Norra Härene socken ligger i Kinnefjärdings härad, ca 7 km söder om Lidköping. Socknen gränsar i norr till Hovby, i väster till Kållands-Åsaka, i söder till Trässberg, Saleby och Skallmeja, i öster till Hasslösa, Lindärva och Sävare. Södra gränsen utgörs av Flian.

Norra Härenes viktigaste näring har varit jordbruk, men här har även funnits många vattendrivna kvarnar och andra småindustrier utefter Flian. Kristinedals före detta textilindustri drevs fram till 1976.

Det finns flera större herrgårdar inom socknen, bland annat Skofteby, vars ägarlängd går tillbaka till 1300-talet. Under större delen av 1900-talet ägde släkten Thanner Skofteby. Bror Thanner drev gården i nästan 60 år och utvecklade gården beträffande både vägar, byggnader, åkrar och skog.

Andra större gårdar inom socknen är Bronäs, Ekenäs, Kättorp och Torsborg.

1952 uppgick Härene i Vinninga landskommun. 1969 inordnades denna i Lidköpings kommun.

Norra Härene församling var mellan 1962 och 2006 en av församlingarna i Sävare pastorat, med Hovby som annexkyrka. Församlingen uppgick 2006 i Sävare församling.

KYRKOGÅRDENS HISTORIA

Norra Härene kyrka har medeltida ursprung, och kyrkogård har sannolikt funnits lika länge som det funnits kyrka på platsen.

Efter att kyrkan hade byggts om 1767 infördes en ny regel för hur gravplatserna skulle upplåtas. Hittills hade varje gård haft sitt särskilda område, men nu skulle gravsättningarna istället göras på anvisad plats en rad i taget och i den ordning som dödsfallen inträffade. Vissa stengravar som stod på södra sidan, skulle flyttas och sättas i ordning.

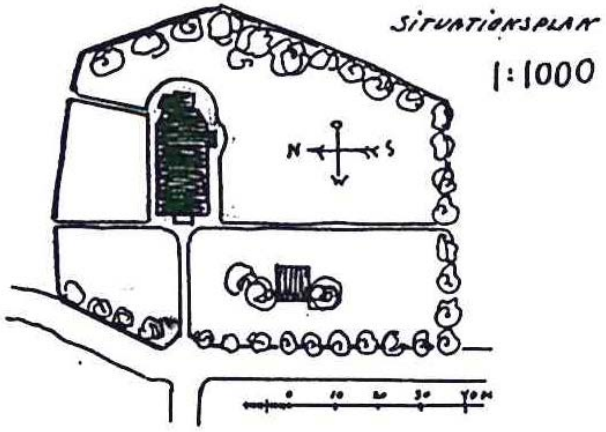
1835 utvidgades kyrkogården. 1876 delades den in i kvarter, och en sandgång anlades från portarna och runt kyrkan. 1880 började man orda den östra sidan och göra rader.

1950 gjordes vissa åtgärder på kyrkogården, bland annat iordningställdes ett markområde i sydost för gravplatser.

År 1967 utökades kyrkogården på bäcksluttningen åt söder med plats för 300 gravar. Arkitekt Edgar Haasum gjorde ritningarna.

År 2011 konstruerades ett så kallat gravställ för nio stycken liljestenar som tidigare legat i gräsmattan.

Kyrkogårdens utbredning 1915, uppmätningsritning av Birger Jonson. Källa: Antikvarisk-topografiska arkivet.

Huvudentré i väster.

Entré i väster, utvidgning från 1967.

Entré i söder.

KYRKOGÅRDEN IDAG

Omgivning

Norra Härene kyrka ligger i kyrkbyn. I väster gränsar kyrkogården mot landsvägen mellan Lidköping och Jung. På andra sidan ligger ett villaområde som följer vägens sträckning. I övrigt finns i kyrkbyn gårdar, prästgård och en äldre skolbyggnad. Alldeles norr om kyrkan passerar vägen mot Vinninga. Här finns också parkeringsplats för kyrkans besökare, samt prästgården, ursprungligen från 1767. Mot öster slingrar sig Prinsabäckens bäckravin. Åt söder är det öppen åkermark.

Kyrkogårdens utbredning idag. I väster går landsvägen mellan Lidköping och Jung.

Omgärdningar och entréer

En jämn, kallmurad stenmur omgärdar 1835 års kyrkogård i väster, söder, norr och en del av den östra sidan. Där det inte finns mur, är det istället en häck. 1967 års utvidgning i söder har en kallmur med kvaderstenar i väster och söder.

En trädrad finns i väster och öster, samt mellan den gamla kyrkogården och utvidgningen utefter muren.

Huvudingången vetter mot landsvägen i väster. Den utgörs av granitstolpar och en dubbel, svartmålad smidesgrind.

I norr finns en muröppning mot prästgården. Inom 1967 års utvidgning finns en grind i väster med kalkstensstolpar med trappat överstycke och lågerhuggen sida, samt dubbla smidesgrindar. Längst i söder finns en dubbel smidesgrind mellan svartmålade fyrkants stålrör.

Markbeläggning

Från huvudentrén i väster, runt kyrkan samt gången söderut, är marken belagd med asfalt. Från kyrkan och till muröppningen i norr ligger plattor av så kallad dansk sjösten. Fram till klockstapeln ligger också dansk sjösten. På östra sidan av kyrkan finns en gång med kalkstensplattor, vilket övergår i grus. Inom den senast utvidgade delen i söder är marken asfaltsbelagd. Tre trappor finns inom kyrkogården som tar upp nivåskillnader. Rester av tidigare plattgångar finns i södra delen av kyrkogårdens äldre del.

Byggnader

Kyrkan ligger orienterad i öst-västlig riktning i norra delen av kyrkogården. Sydväst om kyrkan är en klockstapel.

En kyrka uppfördes på platsen under 1100-talet, och föregicks troligen av en träkyrka. Bevarade 1100-talsmurar finns i bland annat långhusets sydvägg. Sakristia uppfördes under senmedeltiden. 1645 byggdes mot norr Soopska gravkoret. 1735-1736 förlängdes kyrkan med ett tresidigt kor i öster.

Översikt från söder.

Översikt kyrkan från norr.

Trappor tar upp nivåskillnader inom kyrkogården. Bilden visar 1967 års utvidgning i söder.

Stenreliefter från Soopska gravkoret har monterats mot västra gaveln.

Kyrkan är placerad på kyrkogårdens högsta punkt.

Område med grusgravvårdar norr om kyrkan.

I samband med en ombyggnad vid mitten av 1700-talet, revs Soopska gravkoret. Gravkorets skulpturala utsmyckning överfördes då till kyrkans västgavel.

En ny sakristia byggdes 1928. Den ersattes 1967 av den nuvarande sakristian.

Norra Härene kyrka har ett högt och brett långhus med fullbrett kor i öster och lägre och smalare sakristia öster om koret. Fasaderna är spritputsade. Taket är brutet och skiffertäckt.

I västra gavelröstet är sju inmurade gravstenar i barock från det raserade Soopska gravkoret. Mitt på sydsidan är ett solur.

Korets sydport omges i väster av en liljesten och i öster av en gravkorshäll.

En klockstapel fanns vid kyrkan fram till 1715, då en ny uppfördes. Den nuvarande klockstapeln är från 1859. Den är fyrsidig och klädd med röd träpanel och har en kallmurad gråstenssockel. Under klockstapeln är en källare med ingång från öster. Klockstapeln är uppåt konande och har överst en rektangulär ljudglugg i varje väderstreck. Framför gluggarna finns svarta jalusiluckor. Klockstapeln täcks av en karnisformad, spåntäckt huv, krönt av en flöjel. I norr är en rektangulär, svartmålad dörr av vertikala brädor. Framför porten ligger en trappa av kalksten med fem steg. Två av stegen utgörs av liljestenar.

Kyrkogårdens disposition

Kyrkogården har en långsmal form, följande landsvägens sträckning i väster. Marken är kuperad med kyrkan högst placerad. Gravvårdarna har en regelbunden placering. De äldre gravvårdarna finns inom hela den gamla kyrkogården. Norr om kyrkan finns ett sammanhängande område med grusgravar och uppgrusad mark. I väster finns flera små, enkla liggare samlade inom ett område.

Ett flertal liljestenar och stavkorshällar vittnar om kyrkogårdens medeltida anor.

Gravvårdskaraktärer

På Norra Härene kyrkogård finns angivna titlar på ett sextiotal gravvårdar. 26 av dem har anknytning till lantbruk - det är hemmansägare, lantbrukare och

godsägare.

Norra Härene var tidigare moderkyrka i pastoratet, varför flera präster ligger begravda här; det är tre kyrkoherdar och tre komministrar.

Inom handel och hantverk finns flera titlar, bland annat handlanden, smeden, skräddaren, mjölnaren och stenhuggaren.

Bland övriga titlar märks till exempel kammarrättsrevisor, hovkamrerare och barnmorskan.

På kyrkogården finns ett flertal liljestenar och stavkorshällar bevarade. Nio av dem har ställts upp under tak, två av dem finns på ömse sidor om kyrkans sydentré, två ligger som trappstenar till klockstapeln och en (i två delar) finns i muren, vid muröppningen mot norr.

Arkeologer, konsthistoriker och historiker menar att liljestenar och stavkorshällar hör till den romanska konsten, och därmed kan dateras till 1100- och 1200-talen. De är oftast huggna i sandsten, och den vanligaste formen är en trapetzoid eller rektangulär med rak topp. På ovansidan har stenarna bildframställningar. Det finns ett fåtal motivelement;

Liljestenar och stavkorshällar uppställda under tak i kyrkogårdens södra del.

Liljesten på ömse sidor om kyrkans sydport.

Gravanläggning med gravtumba från tidigt 1800-tal, nr 3113.

Gravnummer 2001 omfattar fem stenar i kalksten (de tre fotona ovan).

4017 är ett exempel på en gravvård i kalksten från tidigt 1900-tal.

det är växtornamentik som växer fram från ett postament samt kors och stavkors som oftast också utgår från ett postament. De olika motivelementen har komponerats ihop till olika bildframställningar. Många har också en utsparad ram eller kantlist som löper utmed stenarnas ovansida.

Stenarnas funktion är inte klarlagd, men flera forskare anser att det har varit gravhällar, eftersom de har en kistlik form och formmässiga likheter med andra tidigmedeltida lockhällar.

På kyrkogården finns en gravanläggning från 1817. Den utgörs av en stående kalksten med vinkelbrutet krön, samt en gravtumba. Tumban har kompletterats med ett tak som väderskydd. Den stående stenen har följande inskription: *CG Toll, född den 3 sept 1749, död den 29 sept 1817. AC Flack, dess af hiertat begråtna maka. Åter förenade till sällhet och lif är känslan och förlusten välsignar deras stoft. G Toll*

Öster om koret finns fem gravvårdar i kalksten, alla inom gravanläggning 2001. Det är oklart om dessa har något samband, eller om de är flyttade hit och uppställda inom samma område. Det är ett kalkstenskors, två högresta kalkstenar med rundbågigt överstycke, en mindre kalksten samt, på baksidan av den ena rundbågiga, en liten låg och bred kalksten med inskriptionen *Gamla syskonen Mina och Wilhelm Falk*.

Kyrkogården har fyra stycken gravvårdar i kalksten från senare delen av 1800-talet och början av 1900-talet. Ett exempel är 4017, rest över *Hemmansegaren Anders Svensson från Olof Andersg, 1826-1903, Inga Kajsa Larsdotter 1823-1900*.

Gravstensformerna under 1800-talets andra hälft var många och varierade. Efter 1850 växte stenindustrin tack vare nya metoder som gjorde att det gick lättare att bearbeta hårda stenar som granit och diabas. Fram till omkring 1880 var dekoren sparsam, men sedan började man i högre utsträckning hugga in former och dekor. En typ av gravvård är den polerade i svart granit som var vanlig under slutet av 1800-talet och de första decennierna av 1900-talet. På Norra Härene kyrkogård finns ett tiotal gravvårdar av denna typ, framför allt i kvarteren som ligger söder om kyrkan. Exempel är 1040 med inskriptionen *Axel*

Gustafssons familjegrav, 3108 som restes över *Svante Svensson, Backgårdskvarn, 1840-1911. Hustrun Maria Katarina 1836-1908* samt 3111 som har inskriptionen *Fd lantbrukaren Alfred Emil Hellberg 1826-1893. Hans hustru Ida Vilhelmina Memsen, 1838-1920. Dottern Anna 1871-1955.*

En annan typ av gravvård som var vanlig vid början av 1900-talet är den högresta i grovhuggen granit med oregelbunden silhuett. Oftast har de en polerad inskriftsplatta som är oval eller fyrkantig. Det finns några gravvårdar av denna utformning på Norra Härene kyrkogård, till exempel 2003 och 4274. Sistnämnda har inskriptionen *Hemmansägaren JA Berglund, Ödegården, 1846-1918. Hustrun Charlotta Sofia 1845-1923.*

Norra Härenee kyrkogård har ett trettiotal gravvårdar med grusbädd och stenram. Två av dem har också ett gjutjärnsstaket, och två omges med järnkättingar mellan stenpållare. Nr 1009 är utformad som ett kalkstenskors och omges av ett rikt utsirat gjutjärnsstaket. Stenen har inskriptionen *Åt minnet af Comministern i Härened Hofby Erik August Mellin 1818-1879, och hans maka Lavinia 1831-1919. Dottern Jenny*

Exempel på en vanlig typ av gravvård från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Från v nr 1040, 2108 och 3111.

4274 är ett exempel på en grovhuggen sten.

2003 har inskriptionen LP Andersson, Bronäs, familjegrav. Den första gravsättningen var 1923 enligt gravregistret.

1009 omges av ett gjutjärnsstaket. Gravanläggningen är daterad 1879.

6. NORRA HÄRENE KYRKOGÅRD

Gravvård 1014, BC Hichens familjegrav, troligen från 1865.

1865-1934. Ps 495 1 v. Framför i gruset finns en liten liggare med inskriptionen: *Kammarrättsrevisor Ossian Mellin 1858-1965.*

En av de mest framträdande gravvårdarna på kyrkogården är nr 1014. Den står i kyrkogårdens norra del och har inskriptionen *BC Hichens familjegrav.* Troligen var första gravsättningen 1865. Gravvården är utformad som en avbruten kolonn i vit marmor. Skulpterade rosor slingrar sig runt kolonnen, som är räfflad och har en profilerad bas. Kolonnen står på en sockel bestående av fyra granitblock. Den omgärdas av ett svartmålat, rikt utsirat gjutjärnsstaket. En textplatta i gjutjärn är monterad mot staketet.

Norr om kyrkan finns ett område med ett flertal stenramsgravar med grusbädd. Det är viktigt att ramarna i det området bevaras, eftersom de utgör en viktig del av karaktären i den här delen av kyrkogården.

Kyrkogården har tjugotvå stycken större gravhällar i kalksten, daterade mellan 1871 och 1930. Exempel är nr 3088-3089. Den är uppdelad i två fält och med något försänkt, lågerhuggen ram. Inskriptionen är ej läsbar, men enligt gravregistret är hällen till minne av *Kajsa Jonsson 1829-1892 och Johannes Jonsson 1828-1907.*

6. NORRA HÄRENE KYRKOGÅRD

Hällarna finns över hela den äldre delen av kyrkogården. På norra sidan av kyrkan finns fyra stycken liggande i grus. De är till minne av *Johannes Pettersson 1834-1916, Emma Kristina Pettersdotter 1847-1881, Johanna Pettersson 1844-1881* samt *Svante Pettersson 1839-1922.*

Kyrkogården har även sex stycken små, enkla liggare, som är samlade i västra delen, nära klockstapeln. De är från början av 1920-talet. Fem av dem är till minne över enbart en person, medan en anger en man och hans maka i inskriptionen. För att karaktären i det här området skall bevaras, är det väsentligt att eventuella nya gravvårdar anpassas i storlek till de befintliga.

Gravvårdar resta över kvinnor var ovanligt i äldre tid, främst före 1930. De gravar som finns är ofta över kvinnor som var förmögna nog att skaffa sig en egen sten, eller så rör det sig om små, enkla liggare. På Norra Härene kyrkogård finns det dock ett relativt stort antal kvinnogravvårdar, både enklare och mer påkostade. Ett exempel är nr 4258-4259 som har inskriptionen *Barnmorskan Augusta Kihlberg 1883-1919. Vården skänkt av vänner.*

1022 AW Sandahl. Född 1818, död 1871

3088-3089 är ett exempel på en av kyrkogårdens stora kalkstenshällar, denna uppdelad i två fält med inskription.

Fyra liggare från slutet av 1800-talet, nr 1021.

4258-4259 är rest över barnmorskan Augusta Kihlberg 1883-1919.

6. NORRA HÄRENE KYRKOGÅRD

Kyrkogårdens södra del, 1967 års utvidgning.

SAMMANFATTNING

Norra Härene kyrka och kyrkogård ligger i Norra Härene kyrkby, ca 1 mil söder om Lidköping. Kyrkan är av medeltida ursprung. På kyrkogården finns ett tiotal liljestenar och stavkorshällar som vittnar om att detta har varit en begravningsplats under lång tid. Vidare finns några gravvårdar från tidigt 1800-tal samt ett tjugotal stenar från slutet av 1800-talet.

Ett sextiotal av gravvårdarna anger titlar. En stor del av dessa vittnar om Norra Härene som en jordbruksbygd, men det finns även titlar med anknytning till handel och hantverk och till kyrkans värld, t ex kyrkoherde.

De äldre gravvårdar som finns bevarade, förekommer i alla delar av kyrkogården i dess gamla utbredning. I söder finns en utvidgning från 1967. Norr om kyrkan finns ett område med stenramsgravar och grus. Bland dem utmärker sig BC Hichens familjegrav, utformad som en kolonn i marmor och omgiven av ett rikt utsirat gjutjärnsstaket.

Norr om kyrkan finns ett område med flera äldre, påkostade gravvårdar med stenram och grusbädd. Väster om klockstapeln finns ett område med små,

enkla liggare. Kyrkogården har ett stort antal större kalkstenshällar

LISTA PÅ UTVALDA GRAVVÅRDAR

I de fall numrering saknats, har gravvårdarna givits ett inventeringsnummer INR.

Gravvårdar märkta med 1 - omistliga

1008, 1009, 1014, 1017, 1018, 1019, 1021, 1022, 2001 (5 stenar), 2003, 2005, 2104, 3001, 3014-3015, 3088-3089, 3108, 3109, 3111, 3113, 3141, 4017, 4018, 4185, 4258-4259, 4274

Liljestenar och stavkorshällar är numrerade enligt ett system upprättat av Riksantikvarieämbetet, RAÄ-nummer Norra Härene 87, 88. 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100

Gravvårdar märkta med 2 - värdefulla

INR 1, INR 2, INR 3, 1001, 1015, 1016, 1025, 1029, 1034, 1038, 1040, 1043, 1044, 1045, 1046, 2031, 2032-2035, 2106, 2124-2125, 3026, 3076-3077, 3129-3130, 4020, 4021, 4026, 4120, 4188-4189, 4190, 4205, 4206, 4208-4209, 4210, 4232, 4243-4244, 4255-4256, 4265, 4268-4269, 4278-4279, 4280, 4281, 4284, 4285-4286, 4294

De gravvårdar som har ett mer framträdande kulturhistoriskt värde har markerats med 1 eller 2 enligt det system som Västergötlands museum framtagit och där 1 avser de gravvårdar som har högst kulturhistoriskt värde. Nedan redogörs för de bedömningskriterier som använts. Bedömningskriterierna finns med i inventeringslistan (kap 8) där alla utvalda gravvårdar är beskrivna och bedömda.

Gravvårdar äldre än 1900 bör bevaras för att de representerar äldre tiders gravskick och för att de är förhållandevis få.

Gravvårdar med en miljöskapande funktion bör bevaras om de ingår i ett sammanhang tillsammans med andra gravvårdar, t ex i de fall där flera gravplatser från samma släkt står samlade.

Gravvårdar av socialhistoriskt intresse är exempelvis de som anger titlar och yrken och som därmed vittnar om olika sociala skikt i samhället. Det kan också gälla en grav specifikt tillägnad en kvinna, vilket innan 1930-talet var relativt ovanligt. Även barngravar är ovanliga.

Gravvårdar av lokalhistoriskt intresse gäller de gravar där personen/släkten varit känd i bygden eller i landet och som därmed berättar något särskilt. Poängteras bör att inga djupgående personhistoriska efterforskningar har gjorts.

Gravvårdarnas utformning kan till exempel visa på en viss tids stilideal, och därmed vara representativ, eller vara särskilt noggrant eller konstnärligt bearbetad. Det kan också gälla en grav med ovanlig utformning, antingen för den specifika kyrkogården eller för kyrkogårdar i allmänhet.

KÄLLOR

Antikvarisk-topografiska arkivet
Arkiv på Västergötlands museum
Bebyggelseregistret:
http://www.bebyggelseregistret.raa.se
Bärnebo, Sven: *Norra Härene och Hovby. En hembygdbok*, Vara 1982
Nitenberg, Annelie, Nyqvist Thorsson Anna: *Liljestenar och stavkorshällar*, Vänermuseet 2007

7. OMGÄRDNINGAR, GRINDAR

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej					
Objekt	Teknisk uppbyggnad	Åtgärdshistorik/kommentar	Skadebeskrivning	Skadevärdering	Föreslagna åtgärder
7.1 Mur, gamla kyrkogården	En jämn, kallmurad stenmur omgärdar 1835 års kyrkogård i väster, söder, norr och en del av den östra sidan. Där det inte finns mur, är det istället en häck.				
7.2 Mur, nya kyrkogården	1967 års utvidgning i söder har en kallmur med kvaderstenar i väster och söder.				
7.3 Grind i väster	Granitstolpar och en dubbel, svartmålad smidesgrind.			2:18	Rostskydd, målning.
7.4 Grind i väster	Inom 1967 års utvidgning finns en grind i väster med kalkstensstolpar med trappat överstycke och lågerhuggen sida, samt dubbla smidesgrindar.			2:18	Rostskydd, målning
7.5 Grind i söder	Längst i söder finns en dubbel smidesgrind mellan svartmålade fyrkants stålrör.			2:18	Rostskydd, målning

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej								
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde-karakter-isering	Kulturhistorisk motivering	Vårdas av kyr-korådet	Skadebeskrivning	Skade-värder.	Föreslagna åtgär-der
8.1 Liljesten, Norra Härene 87	Upprest under tak. Enkel, 1,69 x 0,6-0,74 m stor och 0,16 m tjock av gråaktig sandsten. Motiv rätställt palmettkors på stav. Blad- eller svärdsliknande föremål i relief med plastisk verkan till vänster om stavkors. I övre vänstra hörnet en utväxt. Trapetsform med rak topp. Fick sin nuvarande placering 1951.	RAÄ-nummer Norra Härene 87. Information hämtad från Fornsök, Riksantikvarieämbetets hemsida samt boken ”Liljestenar och stavkorshällar”, Vänermuseet 2007.	1	Medeltida ursprung		Från Fornsök: Stenen är i två delar. Övre högra hörnet saknas. Hela nedre delen saknas. Från bok om liljestenar: Mycket skadad.	5	
8.2 Liljesten, Norra Härene 88	Upprest under tak. Enkel, 1,82 x 0,39-0,57 m, av gråaktig sandsten. Dekor livsträd med palmettblad följt av ett par palmettknoppar.	RAÄ-nummer Norra Härene 88.	1	Medeltida ursprung		Från bok om liljestenar: Båda hörnen i överdel avslagna. Båda hörnen i nederkant lagad med cement. Kantlist på västra resp högra ovansidan har två mindre skador vardera. Reliefen kraftigt sliten upptill. Lavbevuxen.	5	

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej								
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde-karakter-isering	Kulturhistorisk motivering	Vårdas av kyr-korådet	Skadebeskrivning	Skade-värder.	Föreslagna åtgär-der
8.3 Liljesten, Norra Härene 89	Del i kyrkogårdsmur, på vardera sidan om öppning i muren norr om kyrkans kor. Övre halva väster om öppning nedre del öster om öppning.	RAÄ-nummer Norra Härene 89.	1	Medeltida ursprung		Från Fornsök: Nedre vänstra hörnet på den övre delen av stenen saknas. Övre vänstra hörnet på den nedre delen av stenen saknas.	5	
8.4 Liljesten, Norra Härene 90	Upprest under tak. Liljesten, dubbel, 1,91 x 0,74-0,8 m, av gråaktig sandsten. Dekormo-tiv livsträd med palmettblad och bladveckskнoppar.	RAÄ-nummer Norra Härene 90.	1	Medeltida ursprung		Från Fornsök: Mind-re skada i kantlis-tens högra sida.	5	
8.5 Stav-korshäll, Norra Härene 91	Översta trappsteget till klock-stapeln. Enkel, 1,08 x 0,72-0,76 m och 0,15 m tjock, av gulaktig sandsten. Dekormo-tiv mantuanskt kors på stav.	RAÄ-nummer Norra Härene 91.	1	Medeltida ursprung		Från Fornsök: Nederdelen saknas. Kraftigt nedsliten med ett flertal borr-hål.	5	

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej								
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde-karakter-isering	Kulturhistorisk motivering	Vårdas av kyr-korådet	Skadebeskrivning	Skade-värder.	Föreslagna åtgär-der
8.6 Liljesten, Norra Härene 92	Inmurad i kyrkans yttervägg på höger sida om sydport. Enkel, 1,49 x 0,36-0,48 m, av gråaktig sandsten. Dekormo-tiv stavkors med snedställt palmettkors från postament i form av kulle. Årtalet ”1722” och inskriptionen ”BNS.I.P.D”	RAÄ-nummer Norra Härene 92.	1	Medeltida ursprung		Från Fornsök: Myck-et hårt rengjord. Höger sida saknas. Mindre skador i reliefen som också spaltar sig. Påväxt av alger. Eventuellt två spår av kulhål.	5	
8.7 Liljesten, Norra Härene 93	Inmurad i kyrkans yttervägg på vänster sida om sydport, uppochned. Enkel, 1,5 x 0,43-0,58 m, av gråaktig sandsten. Dekormotiv livsträd med pal-mettblad och palmettknop-par. Årtalet ”1721” inristat.	RAÄ-nummer Norra Härene 93.	1	Medeltida ursprung		Från Fornsök: Hårt rengjord. Saknas kantlist på vänster sida. Reliefen har på några ställen börjat spalta sig. Flera ska-dor i reliefen. Påväxt av alger.	5	

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej								
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde-karakter-isering	Kulturhistorisk motivering	Vårdas av kyr-korådet	Skadebeskrivning	Skade-värder.	Föreslagna åtgär-der
8.8 Liljesten, Norra Härene 94	Upprest under tak. Enkel, 1,07 x 0,34-0,44 m, av grå-aktig sandsten. Dekormotiv livsträd med tre par palmett-blad.	RAÄ-nummer Norra Härene 94.	1	Medeltida ursprung.		Från Fornsök: Skadad utmed hela högra sidan, kant-listen saknas. Hela överdelen saknas. Kantlisten på högra sidan saknas. En-staka mindre skador i reliefen.	5	
8.9 Liljesten, Norra Härene 95	Upprest under tak. Enkel, 1,2 x 0,46-0,56 m, av gråaktig sandsten. Dekormotiv livs-träd med kort stam från trap-postament. Över postamentet utgår från stammen ett par palmettblad.	RAÄ-nummer Norra Härene 95.	1	Medeltida ursprung.		Från Fornsök: Skadad utmed hela övre kanten, topp-delen saknas. SMå skador utmed höger och vänster kantlist. Svårt nedsliten i reliefen.	5	
8.10 Liljesten, Norra Härene 96	Upprest under tak. Enkel, 1,38 x 0,45-0,61 m, av grå-aktig sandsten. Dekormotiv rätställt palmettkors på stav från trappostament.	RAÄ-nummer Norra Härene 96.	1	Medeltida ursprung		Från Fornsök: Skadad i kantlis-ten på den högra och vänstra sidan. Mindre skada övre högra hörnet. Skada i reliefen på trappos-tamentet.	5	

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej								
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde-karakter-isering	Kulturhistorisk motivering	Vårdas av kyr-korådet	Skadebeskrivning	Skade-värder.	Föreslagna åtgär-der
8.11 Liljesten, Norra Härene 97	Upprest under tak. Enkel, 1,72 x 0,45-0,51 m, av grå-aktig sandsten. Dekormotiv livsträd med palmettblad och bladveckknoppar.	RAÄ-nummer Norra Härene 97.	1	Medeltida ursprung.		Från Fornsök: Högra övre hörnet saknas liksom hela högra nederdelen. Mindre skada på vänstra sidans kant-list. Skada på kant-listen strax nedanför övre vänstra hörnet. Delvis kraftigt ned-sliten.	5	
8.12 Liljesten, Norra Härene 98	Upprest under tak. Enkel, 1,82 x 0,52-0,58 m, av grå-aktig sandsten. Dekormotiv livsträd med två palmettrank-or som bildar tre hjärtformiga figurer.	RAÄ-nummer Norra Härene 98.	1	Medeltida ursprung.		Från Fornsök: stenen är i två delar. Övre högra hörnet saknas. Övre vänstra hörnet skadat. Ett flertal skador i relie-fen.	5	
8.13 Liljesten, Norra Härene 99	Upprest under tak. Enkel, 1,52 x 0,3-0,52 m av gråaktig sandsten. Dekormotiv livs-träd med två hjärtpalmetter samt ett palmettbladpar.	RAÄ-nummer Norra Härene 99.	1	Medeltida ursprung.		Från Fornsök: Skadad utmed hela vänstra sidan, kant-listen saknas. Mindre skador hörn och nederkant. Något sliten i reliefen.	5	

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej								
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde-karakter-isering	Kulturhistorisk motivering	Vårdas av kyr-korådet	Skadebeskrivning	Skade-värder.	Föreslagna åtgär-der
8.14 Stav-korshäll, Norra Härene 100	Tredje trappsteget i trappa till klockstapel. Enkel, 1,1 x 0,44-0,62 m och 0,16 m tjock, av gulaktig sandsten. Dekormo-tiv mantuanskt kors på stav.	RAÄ-nummer Norra Härene 100.	1	Medeltida ursprung.		Från Fornsök: Nederdelen saknas. Höger sida dold un-der trappsten. Hårt sliten med skador i reliefen.	5	
8.15 INR 1	Låg och bred i svart granit med vinkelbrutet krön. Pole-rad framsida.	Helena Andersson 1845-1907, Ingemars-gården	2	Socialhistoriskt intressant (kvinnograv före 1930, gårdsnamn)		Omfattande påväxt.	2:13	Rengöring.
8.16 INR 2	Hög, smal kalksten med av-skurna hörn upptill	Ej läsbar	2	Ålder (troligen före 1900 eller tidigt 1900-tal)		Omfattande påväxt. Ej läsbar. Viss exfoliering.	2:13 3	Rengöring. Besiktning i samband med att stenkonservator åtgärdar andra stenar.
8.17 INR 3	Stor liggare i kalksten med något försänkt, lågerhuggen ram. Huggen inskription.	Gustava Jansson, Lom-magården 1814-1921	2	Socialhistoriskt intressant (kvinnograv före 1930)		2 sprickor tvärs över.	5	

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej								
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde-karakter-isering	Kulturhistorisk motivering	Vårdas av kyr-korådet	Skadebeskrivning	Skade-värder.	Föreslagna åtgär-der
8.18 1001	Stor, dubbel kalkstenshäll. Huggen inskription.	Georgina Enander född Hoffman 1848-1906. Fredrik Enander 1890-1910. A xel Hoff-man 1850-1909	2	Ålder (tidigt 1900-tal)				
8.19 1008	Hög och smal i kalksten med vinkelbrutet krön. Står på profilerad fot samt sockel. Huggen, svartmålad inskrip-tion och dekor i form av stjärna.	Åt minnet af Kyrko-herden i Häreneds Pastorat Filosofie Docktorn Anders Linderoth, född d 25 Jan 1814, död d 23 Juli 1881 och hans Maka Maria Apollonia Höö-kenberg, född d 15 Jan 1810, död d 30 Maj 1876. Dav Ps 42 2, 3. Sv Ps 484:4	1	Ålder (före 1900) Socialhistoriskt intressant (titel) Utformning (en av få beva-rade gravvårdar i kalksten)		Genomgående spricka i sockeln. Omfattande påväxt.	2:13 2:14	Åtgärdsprogram. Konservering, rengöring. Se även Nulägesbe-skrivning.

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej								
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde-karakter-isering	Kulturhistorisk motivering	Vårdas av kyr-korådet	Skadebeskrivning	Skade-värder.	Föreslagna åtgär-der
8.20 1009	Stenramsgrav med grusbädd. På stenramen ett svartmålat gjutjärnsstaket. Staketet har motiv meanderbågar. Stol-parna kröns av kors. Livsten i kalksten, utformad som ett kors med spetsigt avslutade korsarmar. Huggen, svartmå-lad inskription. Framför finns en liggare i kalksten med inskription i relief.	Åt minnet af Com-ministern i Härened Hofby Erik August Mellin 1818-1879, och hans maka Lavinia 1831-1919. Dottern Jenny 1865-1934. Ps 495 1 v. Liggare: Kam-marrättsrevisor Ossian Mellin 1858-1965	1	Ålder (före 1900) Socialhistoriskt intressant (titlar) Miljöskapande värde tillsam-mans med övriga stenrams-gravar i området. Utformning (ett av två bevarade gjutjärnsstaket på kyrkogården)		Sprickor på kalk-stenskors. 2 gjut-järnskors saknas. Stensockel har rostsprängts i ena hörnet. Påväxt.	2:13 2:14	Åtgärdsprogram. Lagning stenram och livsten. Mål-ning staket mm. Se även Nuläges-beskrivning.
8.21 1014	Stenramsgrav med grusbädd. Gravvården är utformad som en avbruten kolonn i vit marmor. Skulpterade rosor slingrar sig runt kolonnen, som är räfflad och har en profilerad bas. Kolonnen står på en sockel bestående av fyra granitblock. Den omgärdas av ett svartmålat, rikt utsirat gjutjärnsstaket. Textplatta i gjutjärn monterad mot stake-tet.	BC Hichens famil-jegraf. Troligen var första gravsättningen 1865.	1	Ålder (före 1900) Utformning (unik på kyrko-gården)		Delar av staketet har lossnat från sin infästning i stenen, och ställts upp mot muren. Rostsprän-gda delar av stenra-men i anslutning till järnstolpar. Påväxt och visst rostan-grepp på staket. Viss påväxt på kolonn.	2:13 2:14	Åtgärdsprogram. Lagning stenram och staket, mål-ning staket mm. Se även Nuläges-beskrivning.

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej								
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde-karakter-isering	Kulturhistorisk motivering	Vårdas av kyr-korådet	Skadebeskrivning	Skade-värder.	Föreslagna åtgär-der
8.22 1015	Stor liggare i kalksten med huggen inskription. Ligger på grus.	Albert Bergendal 1854-1906. Ebba Bergendal född af Kollberg 1856-1930. Kerstin Bergen-dal 1883-1970. Åke Bergendal 1892-1972	2	Ålder (tidigt 1900-tal)				
8.23 1016	Stor liggare i kalksten med lågerhuggen sida och huggen inskription.	Emil Helling 1871-1907	2	Ålder (tidigt 1900-tal)		Påväxt.	2:13	Rengöring.
8.24 1017	Stenramsgrav med grusbädd. Ram i grå granit med kupig ovansida och markerade hörn. Livsten hög och smal i svart granit med vinkelbrutet krön. Polerad framsida, hug-gen inskription.	AG Carlsson 1848-1917. Hans maka Anna 1850-1927. Sönerna Carl Gustafsson 1885-1976. Johan Gustafs-son 1889-1988. Rätta-regården	1	Ålder (tidigt 1900-tal) Socialhistoriskt intressant (gårdsnamn) Miljöskapande värde tillsam-mans med övriga stenrams-gravar i området.				
8.25 1018	Stenramsgrav med grusbädd. Ramen är i granit och utfor-mad med järnkättingar mellan pållare. Hög livsten med polerad framsida och inskrip-tion i relief.	Aug Apells familjegrav, Lommagården. För-sta gravsättning enligt gravregistret 1914.	1	Miljöskapande värde tillsam-mans med övriga stenrams-gravar i området. Utformning (en av två beva-rade gravvårdar med pållare och kättingar på kyrkogår-den) Ålder (tidigt 1900-tal)			2:18	Rostskydd, mål-ning av järnkät-tingar.

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej								
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde-karakter-isering	Kulturhistorisk motivering	Vårdas av kyr-korådet	Skadebeskrivning	Skade-värder.	Föreslagna åtgär-der
8.26 1019	Stenramsgrav med grusbädd. Stenram i grå granit. Hög och smal livsten i grå granit med rakt krön. Polerad framsida med huggen inskription.	Riksdagsmannen And Andersson, Backgår-den, 1842-1913. Hans maka Lovisa 1842-1925. Kyrkvärden Fritz Andersson 1884-1952. Hanna Andersson 1880-1957	1	Miljöskapande värde tillsam-mans med övriga stenrams-gravar i området. Ålder (tidigt 1900-tal) Socialhistoriskt intressant (titlar, gårdsnamn)				
8.27 1021	Fyra stora liggare i kalksten, liggande i grus.	Nr 1 från vänster: Johannes Pettersson 1834-1916. Nr 2: Här vilar Emma Kristina Pettersdotter 1847-1881. Övriga två oläsliga. Enligt gravregistret Johanna Pettersson 1844-1881, Svante Pet-tersson 1839-1922	1	Ålder (före 1900) Miljöskapande värde i om-råde med grusbeläggning på marken		Spår av svart färg i inskriptioner. Påväxt.	2:13	Rengöring.
8.28 1022	Stor liggare i kalksten. Ram något försänkt och lågerhug-gen. Texttavla med avfasade (rundade) hörn.	AW Sandahl. Född 1818, död 1871	1	Ålder (före 1900)				

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej								
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde-karakter-isering	Kulturhistorisk motivering	Vårdas av kyr-korådet	Skadebeskrivning	Skade-värder.	Föreslagna åtgär-der
8.29 1025	Hög och smal i svart gra-nit med rakt, avfasat krön. Framspringande dekor i form av blommor. Polerad texttavla med polerad inskription.	JA Broberg 1843-1921. Hans maka Anna Stina 1840-1921	2	Ålder (tidigt 1900-tal)				
8.30 1029	Gravvården är utformad som ett kors i kalksten, stående på en hög sockel. Svartmålad inskription på sockel, samt bibelhänvisning på korset.	Hemmansägaren Johan Gustavsson 1873-1927. Hans maka Fredrika 1874-1958, fr Åker	2	Socialhistoriskt intressant (titel, gårdsnamn)	X	Ytliga sprickor i sockel. Viss påväxt.	2:13	Rengöring.
8.31 1034	Stenramsgrav med grusbädd. Ram i granit med kupig ovan-sida och markerade hörn. Hög och smal livsten med rundbågigt överstycke och svängda flyglar. Upptill dekor i from av strålande sol, vid sidorna palmetter. Inskription i relief.	Hemmansägaren SA Andersson, Ekedal, 1856-1923. Hans maka Anna 1854-1940.	2	Miljöskapande värde tillsam-mans med övriga stenrams-gravar i området. Socialhistoriskt intressant (titel, gårdsnamn)		Påväxt.	2:13	Rengöring.

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej								
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde-karakter-isering	Kulturhistorisk motivering	Vårdas av kyr-korådet	Skadebeskrivning	Skade-värder.	Föreslagna åtgär-der
8.32 1038	Stenramsgrav med grusbädd. Ramen har kupig ovansida, framtill markeras hörnen av klot. Låg och bred, rustik livsten med rundat krön. Huggen inskription.	Aug Larsson 1858-1920	2	Miljöskapande värde tillsammans med övriga stenramsgravar i området.	X			
8.33 1040	Hög och smal i svart granit med brutet krön. Polerad texttavla och dekor i form av palmetter. Huggen inskription och dekor i form av ett kors.	Axel Gustafssons familjegrav, Grevegården. Första gravsättning enligt gravregistret 1927	2	Socialhistoriskt intressant (gårdsnamn)				
8.34 1043	Stenramsgrav med grusbädd. Ram i svart granit med markerade hörn och tröskelsten. Låg och bred livsten i svart granit med stickbågigt krön. Polerad framsida med dekor i form av kolonner och upptill bladslingor. Rektangulär textplatta med polerad inskription. Framför finns två små liggare med polerad inskription och ram.	Andersons, Ingemarsgården, familjegrav. Liggare framför: Boo Andersboo 1918-2000, makan Margareta 1922-1992. Liggare vid sidan: Thorvald Andersson 1907-1982, Astrid Andersson 1910-1988. Första gravsättning enligt gravregistret år 1926.	2	Miljöskapande värde tillsammans med övriga stenramsgravar i samma rad. Socialhistoriskt intressant (gårdsnamn)				

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej								
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde-karakter-isering	Kulturhistorisk motivering	Vårdas av kyr-korådet	Skadebeskrivning	Skade-värder.	Föreslagna åtgär-der
8.35 1044	Stenramsgrav med grusbädd. Polerad ram i svart granit med markerade hörn. Inskrip-tionen är huggen och sitter mitt fram på ramens sida.	Frans Berndtsons familjegrav	2	Miljöskapande värde tillsam-mans med övriga stenrams-gravar i samma rad.				
8.36 1045	Stenramsgrav med grusbädd. Ram i rödaktig granit med kupig ovansida och markera-de hörn. Låg och bred livsten med svängt krön. Polerad dekor i form av voluter och en sköldformad inskriptions-tavla. Framför finns en liggare med polerad ram och inskrip-tion i relief.	Gustav A Fihls familje-grav. Liggare: Per Fihl 1900-1964. Konrad Fihl 1891-1975. För-sta gravsättning enligt gravregistret 1931.	2	Miljöskapande värde tillsam-mans med övriga stenrams-gravar i samma rad.				
8.37 1046	Stenramsgrav med grusbädd. Ram i granit med markerade hörn. Livsten låg och bred med en arkitektonisk upp-byggnad med ett bjälklag som bärs upp av kolonner med jo-niska kapitäl. Upptill polerad dekor i form av palmetter och en stjärna. Polerad framsida med polerad inskription.	Hemmansägaren San-frid Svensson 1873-1936. Hans maka Elin 1882-1961. Mjölnare-gården	2	Miljöskapande värde tillsam-mans med övriga stenrams-gravar i samma rad. Socialhistoriskt intresse (titel, gårdsnamn)				

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej								
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde-karakter-isering	Kulturhistorisk motivering	Vårdas av kyr-korådet	Skadebeskrivning	Skade-värder.	Föreslagna åtgär-der
8.38 2001 Kors	Kors i kalksten, stående på profilerad fot. Huggen, svart-målad inskription och dekor i form av kors.	Hofkammerer Johs Wilh Zachrisson, 1798-1871, och dess älskade maka Elisab. Wittsson, 1806-1848. Jag är upp-ståndelsen och lifvet. Guds frid över eder. Joh. N: 23.	1	Ålder (före 1900) Socialhistoriskt intressant (titel) Miljöskapande värde tillsam-mans med övriga gravvårdar inom gravanläggningen 2001.		Viss påväxt.	2:13	Rengöring.
8.39 2001 Hög kalksten	Hög kalksten med rundbågigt överstycke. Huggen, svartmå-lad inskription. Upptill dekor i form av strålande sol.	Härunder gömmes förgängliga delen af inspecktören A An-dersson född 1777 död 1855, och hans hustru SM Roos född 1783 död 1861. Sonens kär-lek wiger wården vid tacksamt minne.	1	Ålder (före 1900) Socialhistoriskt intressant (titel) Miljöskapande värde tillsam-mans med övriga gravvårdar inom gravanläggningen 2001.		Viss påväxt.	2:13	Rengöring.
8.40 2001 Mindre sten	Kalksten med rakt krön. Huggen, svartmålad inskrip-tion.	LSS. F 1747 D 1823. LPD. F 1752. D 1834	1	Ålder (före 1900) Miljöskapande värde tillsam-mans med övriga gravvårdar inom gravanläggningen 2001.		Påväxt.	2:13	Rengöring.

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej								
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde-karakter-isering	Kulturhistorisk motivering	Vårdas av kyr-korådet	Skadebeskrivning	Skade-värder.	Föreslagna åtgär-der
8.41 2001 Hög kalksten	Stor, högrest kalksten med karnisformat krön. Huggen, svartmålad inskription och upptill dekor i form av blomma.	Detta Tysta Boningsrum förvarar Minnet Af En Rättskaffans Lärare. Kär Maka Om Fader Redelig Medborgar Comministern Öfver Herened och Hofby Anders Forssblad Född 1746 Prästwigd 1771 Comministerter 1774. Gift med Eva Catharina Myrin 17... Dog Den 29 Augusti 1790. Saknad Och Begråten. The Som reddiga för.... hafva Komma till frid och hvila, Herans Kamrar.	1	Ålder (före 1900) Socialhistoriskt intressant (titel) Miljöskapande värde tillsammans med övriga gravvårdar inom gravanläggningen 2001.		Påväxt.	2:13	Rengöring.
8.42 2001 Liten kalksten	Låg och bred kalksten med rakt krön. Huggen, svartmålad inskription.	Gamla syskonen Mina och Wilhelm Falk	1	Miljöskapande värde tillsammans med övriga gravvårdar inom gravanläggningen 2001. Socialhistoriskt intressant (inskription)		Påväxt.	2:13	Rengöring.

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej								
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde-karakter-isering	Kulturhistorisk motivering	Vårdas av kyr-korådet	Skadebeskrivning	Skade-värder.	Föreslagna åtgär-der
8.43 2003	Stenramsgrav med grusbädd. Ram i granit med järnkät-tingar som förbinder pållare i granit. Mycket hög och smal livsten, rusticerad med oval, polerad inskriftstavla.	LP Andersson, Bro-näs, familjegrav. Första gravsättning enligt gravregistret 1923.	1	Utformning (en av två grav-vårdar med pållare och kät-tingar på kyrkogården)	X		2:18	Rostskydd, mål-ning av järnkät-tingar.
8.44 2005	Stor liggare i kalksten med huggen inskription och något försänkt ram.	Här hvila organisten Johan Sundbeck 1806-1863 och skolläraren Johan Olander 1831-1864	1	Ålder (före 1900) Socialhistoriskt intressant (titlar)		Viss påväxt.	2:13	Rengöring.
8.45 2031	Gravvården är utformad som en kista. På ena gaveln in-skription i relief samt dekor i form av ett kors.	kyrkoherden i Härene o Hovby Lars Gustaf Blomqvist 1844-1921. Hans maka Augusta Törnqvist 1857-1937	2	Socialhistoriskt intressant (titel) Utformning (unik på kyrko-gården)				
8.46 2032-2035	Stenramsgrav med grusbädd. Ram i grå granit. Livsten i ramens hela bredd. Huggen inskription.	Ingenjör Erik Smed-berg 1900-1929. Komminister J Smed-berg 1865-1938. Anna Smedberg f Berglund 1868-1953. Sv Ps 526. Erik Smedberg 1931-1932	2	Socialhistoriskt intressant (titlar)		Påväxt.	2:13	Rengöring.

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej								
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde-karakter-isering	Kulturhistorisk motivering	Vårdas av kyr-korådet	Skadebeskrivning	Skade-värder.	Föreslagna åtgär-der
8.47 2104	Hög, smal i svart granit med vinkelbrutet krön. Polerad framsida med huggen in-skription. Dekor i form av oljelampa, blandslingor och stjärnor.	Inga Stina Anderson 1830-1905, Ingemarsg	1	Socialhistoriskt intressant (kvinnograv före 1930, gårdsnamn)		Viss påväxt.	2:13	Rengöring.
8.48 2106	Stor liggare i kalksten. Ramen är försänkt och lågerhuggen. Huggen inskription.	Här hvila Joh Eriksson 1827-1905, och hans hustru Anna Anders-son 1826-1905. Hvila i frid	2	Ålder (tidigt 1900-tal)				
8.49 2124- 2125	Stor kalkstenshäll uppdelad i två fält. Något försänkt ram. Huggen inskription.	Här vila Svante Lars-son 1839-1908. Hans hustru Johanna Lars-son 1839-1912	2	Ålder (tidigt 1900-tal)		Påväxt.	2:13	Rengöring.
8.50 3001	Stenramsgrav med grusbädd. Ram i svart granit. Hög och smal livsten i svart granit med vinkelbrutet krön. Polerad framsida. Polerad inskription och dekor i form av kors och bladslingor.	Här vilar Lovisa Lars-son fr Prästgården 1861-1897. Ps 221	1	Ålder (före 1900) Socialhistoriskt intresse (kvinnograv före 1930, gårdsnamn)	X	Viss påväxt.	2:13	Rengöring.

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej								
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde-karakter-isering	Kulturhistorisk motivering	Vårdas av kyr-korådet	Skadebeskrivning	Skade-värder.	Föreslagna åtgär-der
8.51 3014- 3015	Hög och smal i svart gra-nit med vinkelbrutet krön. Polerad framsida. Kvadra-tisk textplatta med polerad inskription.	Här vilar hemmansä-garen Lars Larsson fr Bajgården 1828-1900 och hh Maria 1826-1888	1	Ålder (före 1900) Socialhistoriskt intressant (titel, gårdsnamn)		Påväxt.	2:13	Rengöring.
8.52 3026	Stor, långsmal liggare i kalk-sten med huggen inskription.	Här vilar Hilda Pihl 1871-1905	2	Socialhistoriskt intressant (kvinnograv före 1930)		Påväxt.	2:13	Rengöring.
8.53 3076- 3077	Stor kalkstenshäll uppdelad i två fält. Något försänkt ram. Huggen inskription.	Här vilar Anders Petter Johansson 1836-1908 Och hans maka Maja Greta 1843-1906	2	Ålder (tidigt 1900-tal)		Spår av svart färg.	2:13	Rengöring.
8.54 3088- 3089	Stor kalkstenshäll uppdelad i två fält. Något försänkt, låger-huggen ram. Huggen inskrip-tion.	Ej läsbar. Enligt grav-registret Kajsa Jonsson 1829-1892, Johannes Jonsson 1828-1907	1	Ålder (före 1900)		Påväxt.	2:13	Rengöring.
8.55 3108	Hög, smal i svart granit med vinkelbrutet krön. Polerad framsida. Huggen inskription och dekor i form av en krans. Framför finns en liggare med polerad ovansida.	Svante Svensson, Back-gårdskvarn, 1840-1911. Hustrun Maria Kata-rina 1836-1908. Lig-garen: Einar Svensson 1911-2003	1	Ålder (tidigt 1900-tal) Socialhistoriskt intressant (gårdsnamn)		Påväxt i mindre om-fattning.	2:13	Rengöring.

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej								
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde-karakter-isering	Kulturhistorisk motivering	Vårdas av kyr-korådet	Skadebeskrivning	Skade-värder.	Föreslagna åtgär-der
8.56 3109	Stor, långsmal kalkstenshäll med något försänkt ram. Huggen inskription.	Här vilar skräddaren Johan Pihl 1841-1908, och hans hustru Betti Kristina 1840-1908	1	Ålder (tidigt 1900-tal) Socialhistoriskt intressant (titel)		Påväxt. Svårläst. Har spruckit upptill.	2:13 5	Rengöring.
8.57 3111	Hög, smal i svart granit med snett krön. Polerad fram-sida, rusticerad sida. Polerad inskription.	Fd lantbrukaren Alfred Emil Hellberg 1826-1893. Hans hustru Ida Vilhelmina Memsen, 1838-1920. Dottern Anna 1871-1955	1	Ålder (före 1900) Socialhistoriskt intressant (titel)		Påväxt.	2:13	Rengöring.
8.58 3113	Gravanläggningen utgörs av en stående kalksten med vin-kelbrutet krön och försänkt, svartmålad inskription, samt en gravtumba. Tumba över-byggd med ett tak. Rengöring och lagning har gjorts av sten-konservator.	CG Toll, född den 3 sept 1749, död den 290 sept 1817. AC Flack, dess af hiertat begråtna maka. Åter förenade till sällhet och lif är känslan och förlusten välsignar deras stoft. G Toll	1	Ålder (före 1900) Utformning (unik på kyrko-gården)		Påväxt i mindre om-fattning.	5	
8.59 3129-3130	Svart granit med rakt krön. Polerad framsida och inskrip-tion i relief.	Hemmansägaren Anders Carlson 1831-1897. Hans maka Bolla Larsdotter 1829-1920. Bajgården. Sv Ps 484	2	Ålder (före 1900) Socialhistoriskt intressant (titel, gårdsnamn)				

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej								
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde-karakter-isering	Kulturhistorisk motivering	Vårdas av kyr-korådet	Skadebeskrivning	Skade-värder.	Föreslagna åtgär-der
8.60 3141	Hög, smal kalksten med vinkelbrutet krön. Huggen, svartmålad inskription och dekor i form av stjärna.	Här hvila Johannes Andersson från Nat-torp, 1820-1897, och hans hustru Stina Jons-dtr 1822-1897. Sv Ps b 221 v 3	1	Ålder (före 1900) Socialhistoriskt intressant (gårdsnamn)		Påväxt.	2:13	Rengöring.
8.61 4017	Hög, smal i kalksten med spetsigt krön och akroterier vid var sida. Huggen, svart-målad inskription.	Här hvilar Hemmanse-garen Anders Svensson från Olof Andersg, 1826-1903, och hans kära maka Inga Kajsa Larsdotter 1823-1900. Sv Ps 490:4	1	Ålder (tidigt 1900-tal) Socialhistoriskt intressant (titel, gårdsnamn) Utformning (en av få be-varande kalkstensgravar på kyrkogården)		Viss påväxt.	2:13	Rengöring.
8.62 4018	Hög, smal i svart granit med vinkelbrutet krön. Polerad framsida med huggen in-skription. Dekor i form av oljelampa, blandslingor och stjärnor.	And Andersson 1828-1900, Ingemarsg	1	Ålder (tidigt 1900-tal) Socialhistoriskt intressant (gårdsnamn)				
8.63 4020	Stor liggare i granit. Huggen inskription.	Sven Månsson 1821-1902	2	Ålder (tidigt 1900-tal)				
8.64 4021	Liten liggare i svart granit med polerad ovansida och inskription.	Lisa Johansson 1834-1902	2	Socialhistoriskt intressant (kvinnograv före 1930)		Viss påväxt.	2:13	Rengöring.

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej								
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde-karakter-isering	Kulturhistorisk motivering	Vårdas av kyr-korådet	Skadebeskrivning	Skade-värder.	Föreslagna åtgär-der
8.65 4026	Hög, smal i grå granit med vinkelbrutet krön. Polerad framsida. Kvadratisk textplat-ta med polerad inskription. Dekor i form av kors.	LF Andersson, Svarte-bo, familjegrav. Första gravsättning enligt gravregistret 1922.	2	Socialhistoriskt intressant (gårdsnamn)		Spår av förgyllning i inskription.	2:13	Rengöring.
8.66 4120	Stor liggare i kalksten med huggen inskription.	Här vilar stenhuggaren LJ Svantesson 1851-1930.	2	Socialhistoriskt intressant (titel)		Omfattande påväxt.	2:13	Rengöring.
8.67 4185	Stor, långsmal kalkstenshäll med huggen inskription.	Trädgårdsmästaren Jonas Jonsson 1885-1913. Hans maka Britta 1825-1885	1	Ålder (tidigt 1900-tal) Socialhistoriskt intressant (titel)		Påväxt. Spår av svart färg.	2:13	Rengöring.
8.68 4188- 4189	Låg, smal i röd granit med vinkelbrutet krön. Polerad framsida och inskription. Huggen dekor i form av ett kors.	Korpral Frans Malm 1856-1913. Hustrun Ida 1858-1937, Hel-liden	2	Socialhistoriskt intressant (titel, gårdsnamn)				
8.69 4190	Stor, långsmal kalkstenshäll med något försänkt, låger-huggen ram. Huggen inskrip-tion.	Sven Jansson, Lomma-gården, 1829-1913	2	Ålder (tidigt 1900-tal)				

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej								
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde-karakter-isering	Kulturhistorisk motivering	Vårdas av kyr-korådet	Skadebeskrivning	Skade-värder.	Föreslagna åtgär-der
8.70 4205	Stor liggare i kalksten med något försänkt ram och in-skription i relief.	Här vilar Karl Johan Lindgren 1844-1914. Anna Britta Lindgren född Björk 1845-1904. Anna Emilia Lindgren 1886-1976	2	Ålder (tidigt 1900-tal)				
8.71 4206	Låg och bred i svart granit. Vinkelbrutet krön. Polerad framsida. Huggen inskription och dekor i form av en urna.	Axel Einar Larsson 1889-1914, Ingemars-gården	2	Ålder (tidigt 1900-tal) Socialhistoriskt intressant (gårdsnamn)				
8.72 4208- 4209	Stenramsgrav med grusbädd. Ramen har kupig ovansida och markerade hörn. Liv-stenen är hög och smal med flyglar. Rundbågigt, något framspringande överstycke. Polerad inskription och dekor i form av girlanger och blad.	Johannes Svensson 1843-1914. Hans maka Johanna 1843-1928, Bossgården	2	Ålder (tidigt 1900-tal) Socialhistoriskt intressant (gårdsnamn)				
8.73 4210	Stor liggare i kalksten med något försänkt ram och in-skription i relief.	Här vilar Anders Phil 1845-1914	2	Ålder (tidigt 1900-tal)		Viss påväxt.	2:13	Rengöring.

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej								
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde-karakter-isering	Kulturhistorisk motivering	Vårdas av kyr-korådet	Skadebeskrivning	Skade-värder.	Föreslagna åtgär-der
8.74 4232	Hög och smal i svart gra-nit med oregelbundet krön. Rusticerad. Polerad textplatta med polerad inskription.	Ernst Gustafson 1897-1915	2	Ålder (tidigt 1900-tal)				
8.75 4243- 4244	Liten liggare i kalksten med huggen inskription.	Martin Frisk 1845-1918. Hans maka Maja Stina 1840-1920	2	Miljöskapande värde tillsam-mans med andra små liggare i samma område.		Viss påväxt.	2:13	Rengöring.
8.76 4255- 4256	Låg och bred i grå granit med vinkelbrutet, framspringande krön. Polerat krön, ram och inskription i låg relief.	Systrarna Greta och Maja Pettersson, Änga-ledet. Gravsättningar enligt gravregistret 1917 och 1924.	2	Socialhistoriskt intressant (kvinnograv före 1930)				
8.77 4258- 4259	Låg, stående i svart granit med rakt krön. Polerad fram-sida och inskription. Framför finns en liggare i grå granit med huggen inskription och dekor i form av kors.	Barnmorskan Augusta Kihlberg 1883-1919. Vården skänkt av vänner. Liggare: BG Kihlberg 1910-1964	1	Socialhistoriskt intressant (kvinna med titel före 1930)		Viss påväxt.	2:13	Rengöring.
8.78 4265	Liten liggare i röd granit med polerad inskription, ram och dekor i form av kors och palmetter.	Anna Lann 1898-1919	2	Miljöskapande värde tillsam-mans med andra små liggare i samma område.				

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej								
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde-karakter-isering	Kulturhistorisk motivering	Vårdas av kyr-korådet	Skadebeskrivning	Skade-värder.	Föreslagna åtgär-der
8.79 4268- 4269	Hög och smal i svart granit med spetsbågigt krön. För-gylld inskription och dekor i form av ett kors.	Hemmansägaren SJ Svensson 1846-1925. Hans maka Selma 1871-1918. AG Svens-son 1840-1920. Gustav Svensson 1894-1963. Hans maka Märta 1896-1981. Olof Andersgården. Famil-jegrav	2	Socialhistoriskt intressant (titel, gårdsnamn)	X			
8.80 4274	Hög, smal i grå granit med oregelbundet krön. Rustice-rad med polerad, fyrkantig textplatta. Huggen, förgylld inskription.	Hemmansägaren JA Berglund, Ödegården, 1846-1918. Hustrun Charlotta Sofia 1845-1923	1	Ålder (tidigt 1900-tal) Socialhistoriskt intressant (titel, gårdsnamn)				
8.81 4278- 4279	Liten liggare i röd granit. Polerad ram, inskription och dekor i form av kors med palmetter.	Karl Lann 1880-1923	2	Miljöskapande värde tillsam-mans med andra små liggare i samma område.				
8.82 4280	Liten liggare i röd granit med huggen inskription och dekor i form av kors.	Lovisa Färdig 1844-1923	2	Miljöskapande värde tillsam-mans med andra små liggare i samma område.				

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

1: Akut åtgärd, 2: Åtgärdas år X, 3: Åtgärdas i samband med annat arbete, 4: Estetisk åtgärd, 5: Åtgärdas ej								
Gravnr	Teknisk uppbyggnad	Inskription	Värde-karakter-isering	Kulturhistorisk motivering	Vårdas av kyr-korådet	Skadebeskrivning	Skade-värder.	Föreslagna åtgär-der
8.83 4281	Liten liggare i grå kalksten med huggen inskription.	Adolf Nyberg 1871-1923	2	Miljöskapande värde tillsam-mans med andra små liggare i samma område.				
8.84 4284	Liten liggare i röd granit med huggen inskription och dekor i form av kors.	Ernst Johansson 1885-1922	2	Miljöskapande värde tillsam-mans med andra små liggare i samma område.				
8.85 4285-4286	Hög, smal i grå granit med vinkelbrutet krön. Polerad texttavla och dekor i form av palmetter och blommor. Huggen inskription.	Johanna Pettersson 1836-1921, Ängaledet	2	Socialhistoriskt intressant (kvinna före 1930)				
8.86 4294	Hög, smal i grå granit med vinkelbrutet krön. Polerad texttavla och dekor i form av palmetter och blommor. Huggen inskription.	Emma Johansson 1862-1924, Ängaledet	2	Socialhistoriskt intressant (kvinnograv före 1930)				

GRAVVÅRDAR MARKERADE MED 1

Norra Härene 93

Norra Härene 92

Raä-nr Norra Härene 87

Norra Härene 88

Norra Härene 90

Norra Härene 94

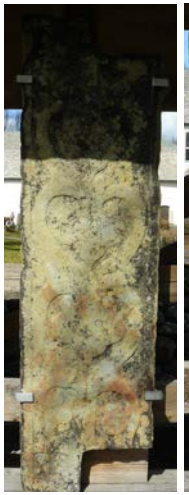
Norra Härene 95

Norra Härene 96

Norra Härene 97

Norra Härene 98

Norra Härene 99

Två av trappstegen till klockstapeln utgörs av liljestenar.

Norra Härene 100, tredje trappsteget.

Norra Härene 91, översta trappsteget.

Raä-nr Norra Härene 89, på ömse sidor om muröppning i norr.

1008

1009

1014

1017

1018

1019

1021

2001

1022

2005

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

2003

2104

3001

3014-3015

3108

3088-3089

3109

3111

3113

3141

8. GRAVVÅRDAR, BESKRIVNING OCH FOTON

4017

4018

4185

4258-4259

4274

GRAVVÅRDAR MARKERADE MED 2

INR 1

1001

1015

1016

INR 2

INR 3

1025

1029

1034

1038

2032-2035

2106

2124-2125

1040

1043

1044

1045

1046

3026

3076-3077

3129-3130

4020

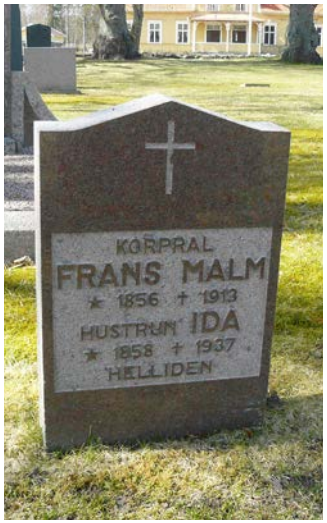
4021

4026

4120

4188-4189

4190

4205

4206

4208-4209

4210

4232

4243-4244

4281

4284

4280

4265

4278

4255-4256

4268-4269

4285-4286

4294

9. SKÖTSELRÅD

Skötselråden i följande avsnitt är tänkta att ge viss vägledning vad gäller vård och underhåll av den enskilda gravvården, men gäller endast för vårdar som inte är allvarligt skadade. Vid rengöring och reparation av gravvårdar äldre än 100 år eller som har högt kulturhistoriskt värde bör en konservator anlitas för rådgivning och reparationsåtgärder.

Den viktigaste grunden för alla åtgärder är att de inte får skada gravvården och att de skall förlänga dess livslängd. En äldre gravvård skall inte se ut som om den vore ny efter åtgärden. Att rengöra en vård för att den skall bli vackrare har alltså inte första prioritet om objektet klassats som kulturhistoriskt intressant. Om rengöringen däremot handlar om att kunna avläsa en inskription eller skulptural relief är det kanske nödvändigt för att man skall kunna skapa sig en förståelse för objektet. Rengöring bör också självklart utföras om smutsen kan anses skadlig för objektet.

GRAVVÅRDAR AV STEN

Sten är ett sprött material och därmed mycket känsligt för mekanisk påverkan i form av slag och stötar. Det är därför viktigt att dagligen vara vaksam på vårdarnas tillstånd genom att ta bort vatten och snö från hällar och tumbor, sopa rent dem från löv och nedfallna grenar, och kontrollera så att inte sättningar bildas. Smuts och jord avlägsnas normalt med vatten. Om nedsmutsningen är så kraftig att rengöringsmedel behövs, bör detta vara biologiskt nedbrytbart och ha neutralt pH-värde. Rengöring med vatten får dock aldrig utföras vid risk för frost.

Äldre gravvårdar i kalksten bör alltid hanteras med försiktighet och finns lösa delar skall konservator kontaktas.

Påväxt av alger, lavar och mossor

Biologisk påväxt upplevs ofta som missprydande och kan göra inskriptioner svårlästa. Vissa lavarter är aggressiva mot stenen genom att de löser upp ytskiktet och får de olika mineralkornen att lossna. Lavar och alger håller också fukt, vilket kan bidra till frostsprängningar. Regelbunden rengöring av gravvårdar med påväxt, exempelvis varje höst, underlättar arbetet.

Alger trivs i fuktiga, ofta skuggiga miljöer. De förekommer därför på stenytor som vetter mot norr eller under skuggande träd. Algerna är vanligtvis gröna och upplevs som fuktiga vid beröring. Även röda alger är vanliga. En sten som rengjorts från alger återkoloniseras snabbt om den inte hålls torr.

Lavar kan se ut på flera olika sätt. På sten ser de normalt ut som tunna skorpor. Vid rengöring är det oftast bara den synliga delen av laven som avlägsnas, medan rötterna sitter kvar.

Mossor växer oftast på stenar som inte rengjorts på länge eller på liggande stenar där jord kan samlas i fördjupningar.

För att avlägsna lavar eller mossor borstas med mjuk borste, sedan laven eller mossan först indränkts i varmt vatten så att den blir lättare att avlägsna. Helst bör detta ske kontinuerligt under flera timmar för att få riktig verkan. Ju blötare laven är, desto lättare är den att avlägsna. Man kan med fördel mjuka upp lavarna genom att stenen under någon vecka får vara insvept i våta tygsäckar och plast. För att öka vätningen av stenen kan några droppar vanligt diskmedel eller såpa

tillsättas. Några droppar ammoniak i vattnet bidrar också till att mjuka upp lavarna. Använd rikligt med vatten och skölj flera gånger. Grus och små partiklar kan annars repa stenytan. Det är lättast att få bort påväxt under vår och höst, eller vid långvarig fuktig väderlek. Särskilt lavar är mest aktiva och växer då, vilket gör dem mjukare och lättare att ta bort.

På hårda stensorter som graniter kan man använda högtryckstvätt med lågt tryck, men förgyllning och imålad text kan skadas. För att undvika materialförluster skall man före högtryckstvätt alltid försäkra sig om att stenen inte har sprickor eller lösa delar.

Lagningar

Sprickor skall alltid lagas av konservator. Mindre delar som hörn och flisor som lossnat från gravvårdarna kan dock fästas med stenlim. Det är mycket viktigt att stenytorna är rena när man limmar och att ingen frostrisk förekommer. Där skärvor saknas bör ifyllnad ske med bruk. Ifyllnad skall alltid göras med bruk som är svagare än stenen, så att frost och temperaturskiftningar inte skadar denna. Cementhaltigt bruk skall därför inte användas, varför tidigare lagningar med sådant bruk bör avlägsnas och ersättas med kalkbruk eller stenlagningsbruk.

Borttagning av stearinfläckar

Det mesta av stearinen borttages först med oskarpt verktyg av trä eller plast. Man kan också använda kemiskt ren bensin, och sedan suga upp stearinet med läskpapper, men detta fordrar viss erfarenhet. Sot avlägsnas torrt med suddgummiliknande produkter (t ex gomma pane - en degliknande blandning av mjöl, vatten, kopparsulfat och målarsoda) i samråd med konservator.

GRAVVÅRDAR AV GJUTJÄRN

Gjutjärn befrias från rostbeläggning med stålborste. Järnet grundas sedan med blymönja (blymönja är idag förbjudet men får användas av företag och förvaltningar för att vårda objekt med kulturhistoriskt värde) och målas två gånger med mager äkta linoljefärg. Behandlingen upprepas vid behov. Beroende på klimat m m kan tidsintervallerna variera, men vart tionde år kan tjäna som ett riktmärke.

Missfärgningar från koppar och rost är svåra att avlägsna, varför man behöver rådgöra med konservator. Det är bra att i förebyggande syfte skydda metallen från oxidation genom kontinuerligt underhåll med ommålning av järndetaljer och genom att byta ut rostade järndubb och förankringsjärn till sådana i rostfritt stål. Vid montering av nya stenar på fundament bör rostfri dubb användas.

ANDRA MATERIAL

För gravvårdar av trä, smide, glas eller andra material finns inga generella råd för underhåll. Ofta finns skäl att konsultera en konservator för att behandlingen skall bli så bra som möjligt.

ANDRA TYPER AV SKADOR

Klotter

Klottersaneringsfirma bör kontaktas så snart man upptäcker klotter, då det är lättare att avlägsna ju

färskare det är. I tveksamma fall bör konservator kontaktas, t ex när det gäller stenar med försvagade, målade eller förgyllda partier.

Gipskrusta

Svavelhaltiga luftföroreningar kan omvandla ytan på kalkhaltiga stenar till kemiskt gips. Denna s k gipskrusta är ofta svart och bubblig och yttrar sig t ex genom att statyer får svarta ögonhålor och svarta ”slöjor” under utskjutande delar. Gipskrusta är komplicerat att avlägsna och bör överlåtas till konservator.

KASSERADE GRAVVÅRDAR

De gravvårdar som återgår till församlingen men av olika anledningar inte kan stå kvar på sina respektive gravplatser bör inte avlägsnas från kyrkogården. De bör istället placeras någonstans där det finns plats, förslagsvis kan ett mindre område på den nya kyrkogårdsdelen reserveras för detta ändamål. De behöver inte lutas mot muren utan kan grävas ner, såsom de en gång stått på en gravplats. Det finns flera exempel på detta bruk på Sveriges kyrkogårdar. Detta medför att det som gravvårdarna kan berätta om t ex bygden och om gravvårdsstilar inte går förlorat utan finns kvar. Det underlättar dessutom för släktforskare som letar efter sina förfäders gravvårdar.

Malin Elmberg

KÄLLOR

Emanuelsson, L (1999) *Kulturhistorisk inventering av Göteborgs kyrkogårdar, Rapport 13: Västra Frölunda och Askims kyrkogårdar*, Göteborg

Hansson, H-E m fl (2002) *Vård av gravstenar* Stockholm

Hoberg B & Eliasson, K-G *Underhåll av gravvårdar* Kulturmiljövård 1989:6, s 43-44

Vara kyrkogårdar, byggnadshistorisk rapport 2006:22–27, Västergötlands museum

Med lagstiftning finns det möjlighet att styra en kyrkogårds utveckling och förändring. Allt från gravplatsens utformning till förfarandet av begravningsplatsens vegetation regleras genom olika lagar. Församlingen har ett stort ansvar för sin kyrkogård. Länsstyrelsen kontrollerar att de kulturhistoriska intressena tillvaratas och gör tillståndsprövningar när det gäller väsentliga förändringar.

KULTURMINNESLAGEN - KML (SFS 1988:950)

Enligt Kulturminneslagen är det en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö och ansvaret för detta delas av alla. Alla kyrkor och kyrkogårdar byggda eller anlagda fram till 1939 och ett begränsat urval kyrkor byggda efter 1939 skyddas av KML. Enligt KML 4 kap skyddas de kulturhistoriska värdena i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser.

I 4 kap 11§ behandlas begravningsplatser som kulturmiljöer: I vården av en begravningsplats skall dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas. Begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde i minskas eller förvanskas.

I 4 kap 13§ behandlas begravningsplatser tillkomna innan 1939: I fråga om en begravningsplats som anlagts före utgången av år 1939 krävs tillstånd av länsstyrelsen

1. för att utvidga eller på något annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen,
2. för att där uppföra någon ny byggnad eller fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad eller fast anordning.

Väsentlig förändring av fast anordning kan vara:

- borttagande eller genomgripande ändring av hägnad
- ändring av material eller färgsättning på anordning inom begravningsplatsen
- ändring av vegetationens arkitektoniska och rumsskapande karaktär
- större ändringar av gravkvarter och vägsystem inom gravplatsen
- åtgärder som i sig själva inte är väsentliga men som har betydelse för anläggningens helhetsverkan om de upprepas, såsom borttagande av gravramar, staket och dylikt kring gravplatser.

Den sista punkten är särskilt beaktansvärd. Man bör alltid fundera på de vidare konsekvenserna av att exempelvis avlägsna stenramar runt gravplatserna.

I 4 kap 6§ omnämns kyrkliga inventarier: Inventarier av kulturhistoriskt värde, som hör till kyrkobyggnad eller annan byggnad, kyrkotomt eller begravningsplats, skall förvaras och vårdas väl.

Kyrkliga inventarier kan även innefatta kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar. Generellt kan sägas att gravvårdar från tiden innan 1850 alltid bör upptas på inventarielistan. Detta eftersom gravvårdar fram till 1800-talets mitt tillverkades mer hantverksmässigt än därefter, då den industriella tillverkningen började komma igång.

BEGRAVNINGSLAGEN (SFS 1990:1144)

Begravningslagen innefattar bestämmelser som kan vara av stor vikt för en kyrkogårds utformning.

10. LAGAR

I 7 kap 25§ sägs: Gravplatsen får förses med gravanordning, om det inte strider mot vad som är avsett att gälla för den del av begravningsplatsen där gravplatsen är belägen.

I 7 kap 26§ sägs: Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Detsamma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur.

I 7 kap 37§ behandlas vad som gäller efter gravrättens upphörande: Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av något annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på platsen. Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och därtill avsedd plats.

Församlingen kan med stöd av nämnda lagar upprätta särskilda regler för hur olika delar av kyrkogården bör utformas i framtiden.

Malin Elmberg

11. GRAVKARTA

11. GRAVKARTA

Förändringar på kyrkogården kräver tillstånd från länsstyrelsen enligt 4 kap. KML.

De gravvårdar som bedömts ha ett kulturhistoriskt värde har markerats med en 1:a eller 2:a, enligt det system som Västergötlands museum framtagit.

1: Med markerad gravanläggning avses kulturhistoriskt omistliga gravvårdar och gravanordningar. Vårdar och gravanordningar, inklusive stenramar, grusbädd, gravstaket, gravhäckar, gravträd o.d., får inte ändras, flyttas, avlägsnas eller återupplåtas och de skall bevaras och vårdas på plats för framtiden. Vårdarnas och gravanläggningarnas omedelbara omgivning får inte förvanskas. Omgivande befintlig markplanering med kvartersindelning/gravrader, mur, portstolpar, grindar, grusgångar, trädalléer, trädkrans o.d. skall bevaras och vårdas.

2: Med markerad gravanläggning avses kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar och gravanordningar. Vårdar och gravanordningar, inklusive stenramar, grusbädd, gravstaket, gravhäckar, gravträd o.d., bör inte ändras, flyttas, avlägsnas eller återupplåtas och de bör bevaras och vårdas på plats för framtiden. Vårdarnas och gravanläggningarnas omedelbara omgivning bör inte förvanskas. Omgivande befintlig markplanering med kvartersindelning/gravrader, mur, portstolpar, grindar, grusgångar, trädalléer, trädkrans o.d. bör bevaras och vårdas.

------ : Inom markerat område finns ett stort antal äldre gravvårdar med stenram och grusbädd. Det är viktigt att karaktären inom detta område behålls.

------ : Markerat område domineras av små, enkla liggare. Det är viktigt att eventuella tillkommande gravvårdar får en utformning som ansluter till dessa gravvårdar.

Gravkartan är upprättad av SWECO 2010-11-17.

ARKITEKTEN ATELJÉ

Ateljé Arkitekten i Väst AB, Skolgatan 3, 532 31 Skara, tel: 0511-108 28, www.ateljearkitekten.se